International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2024; 10(1): 25-30
© 2024 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 15-11-2023
Accepted: 19-12-2023

Malini Ramanna
Research Scholar, Srinivas Yoga Samskrit Research Centre, Mukka, Suratkal, Mangaluru, Karnataka, India

Corresponding Author:
Malini Ramanna
Research Scholar, Srinivas Yoga Samskrit Research Centre, Mukka, Suratkal, Mangaluru, Karnataka, India

आत्मानिरुपणम्

Malini Ramanna

DOI: https://doi.org/10.22271/23947519.2024.v10.i1a.2283

प्रस्तावना

भारतीयदर्शनस्य विभिन्नेषु विद्यालयेषु आत्मा एक: केन्द्रीय: अवधारणा अस्ति।येषु आत्मा जीवात्मा, परमात्मा च । तथा परमवास्तविकता इत्यतयोः सम्बन्धे भिन्ना: दृष्टिकोन: सन्ति। येषु कथयति यत् ते: सर्वथा समाना: सन्ति, सर्वथा भिन्न:, अथवा युगपत् अविभिन्न: तथ भिन्न: इति।

हिन्दु धर्मस्य षड् विद्यालयनां मतं यत् प्रत्येकस्मिन् जीवे आत्मन: भवति, यत् शरीरं मनससंकुलात् भिन्नम् अस्ति। एषा बौद्धसिद्धान्तेन सह प्रमुख: भेद: अस्ति। जीवस्य अनुभवजन्यघटकेषु अपरिवर्तनीयं तत्त्वं वा आत्मन: वा न दृश्यते।

भारतीय ग्रन्थेषु आत्माशब्दस्य प्रारम्भिक: ऋग्वेदे दृश्यते। न्यायशास्त्रे आत्मा मनुष्यचैतन्यस्य उपधातु: अगोचर: पदार्थ: इति परिभाषितवन्त: न्यायविद्यालयेन न केवलम् आत्मा सिद्धन्तस्य विकास: कृत:, अपितु हिन्दुदर्शने अनेकविधा योगदानं दत्तम्। नैयायिक: अनुमानद्वारा आत्मास्य अस्तित्वं स्वीकरोति।

अत: आत्मा यस्मिन् चैतन्यं किन्तु जीवस्य मानसिकक्षमता अपि सन्ति। यथा तर्क:, चरीत्रं, भावना, चेतना, स्मृति:, बोध:, चिन्तनं च हिन्दुधर्म: एते सर्व: आत्मा। प्रतिरुपे मूर्तवास्तविकतायां समाविष्टा: सन्ति।

आत्मा हिन्दुधर्मे शाश्वत:, अविनाशी, कालात् पर: इति मन्यते, **“न तु शरीरस्य वा चैतन्यस्य वा समानं, अपितु .. यस्मात्परं किमपि एतान् सर्वान् व्याप्नोति”** इति मन्यते। आत्मा अविचल:, नित्य:, अन्त: प्रभावित: आत्मा य: व्यक्तित्वेन अप्रभावित:, अहङ्कारेण अप्रभवित:, आत्मा स नित्यमुक्त: कदापि न बद्ध:, साक्षात्कृत: प्रयोजन: अर्थ: जीवन: मुक्ति:।

वेदा:

भारतीयदर्शन ग्रन्थेषु आत्माशब्दस्य प्रारम्भिक: प्रयोग: ऋग्वेदे दृश्यते।यास्क,:प्रचीन: व्याकरणविद: अस्य ऋग्वेदस्य श्लोकस्य विषये टिप्पणीं कुर्वन्।आत्मास्य निम्नलिखितार्थन् स्वीकरोति। व्यापक: सिद्धन्त:,यस्मिन् जीवे अन्यतत्त्वानि, अकीकृतानि सन्ति। परम:, भावसिद्धन्त: च इति।

आत्मा सर्वेषु उपनिषदेषु केन्द्रविषय: अस्ति, **“भवत: आत्मानं ज्ञातव्यम्”** इति।तेषां विषयगतकेन्द्रेषु अन्यतमम् अस्ति। ब्रह्माण्डविज्ञानं च अभेद्यौ स्त:, एतेषु ग्रन्थेषु उक्तं यत् प्रत्येकस्य व्यक्तिस्य आत्मा मूलं न शरीरं, न मन: न अहङ्कार:, अपितु आत्मा उपनिषदेषु आत्मा ब्रह्मा सम्बन्धे द्वौ विशिष्टौ, किञ्चित् विचलितौविषयौ व्यक्तौ स्त:। केचन ब्रह्म

आत्मनेन सह समानम् इति उपदिशन्ति,अन्ये तु आत्मा ब्रह्मणा: भाग: अस्ति । किन्तु तस्य समान: न इति उपदिशन्ति। अयं प्रचीन: वादविवाद: हिन्दुधर्मे विभिन्नेषु द्वैत:, अद्वैत:, सिद्धान्तेषु प्राफुल्लित:।
बादरायणस्य ब्रह्मसूत्रे एतेषां किञ्चित् परस्परविरोधिनां सिद्धान्तानां विश्लेषणं एकीकरणं च कृत्व आत्मा ब्रह्म च केषुचित् पक्षेषु विशेषत: अज्ञानावस्थायां भिन्नौ स्त: परन्तु गहनतमस्तरस्य आत्मसाक्षात्कारस्य च अवस्थायां आत्मा इति उक्तम् ब्रह्म च समानं अविभिन्न (अद्वैतम्)।
उपनिषदेषु कृत: प्रसिद्ध: दावोऽस्ति यत् आत्मा एव ब्रह्मा इति। तैतरीयोपनिषदस्य नवमे अध्याये एवं निवेदितम्। ब्रह्मानन्दं यो वेद:, यत: मनसा सह वचनं निवर्तन्ते, तत्प्रातुं असमर्थ:। न किञ्चिदपि बिभेति। न कस्मादमहं भद्रं न कृतवान् इति विचारेण आत्मानं व्यथते। परन्तु ब्रह्मात्मनयो: अस्यैकत्वस्य प्रसिद्धतं प्रत्यक्षं च सूचनं चण्डोग्योपनिषद् 6, 7, 8, मध्ये उद्दालकस्य तस्य पुत्रस्य श्वेतकेतुस्य च संवादे प्राप्यते। अत्र उद्दालक: स्वपुत्रं तत्, त्वम्, असि,यस्य अनुवाद: "तत् त्वं असि" इति उपदिशति। विद्वांस: अस्य वाक्यस्य व्याख्यां कृतवन्त:। यत् मानवात्मा विश्वस्य भूमि निर्मायिन्त्या: व्यापकस्य ईश्वरस्य सूक्ष्म: जगत् अस्ति। एतादृशवाक्यानाम् आधारेण वेदान्तस्य सिद्धान्तत्रयस्य परवर्षेषु ब्रह्म आत्मनयो: अस्य तुल्यताया: स्वरूपस्य भिन्ना: व्याख्या: प्रदत्ता:॥

अद्वैत वेदान्त:

अद्वैतदर्शनस्य विकासं कृतवान् प्रसिद्ध: हिन्दुदार्शनिक: शङ्कर: ब्रह्मात्मणयो: उपनिषदसम्बन्धस्य व्याख्यां अद्वैतवादस्य इति अकरोत्। आत्मा आत्मा वा यस्मात्
परम वास्तविकात् निष्पद्यते तस्मात् अभेद्य: इति स: अवदत्। शङ्करस्य ब्रह्माण: उच्चतमं अनिर्वचनीयं रूपं विहाय जगत: समग्रता माया। ब्रह्मव्यक्ति आत्मनयो: प्रतीयमानभेदा: भौतिकजगति विशेषाणां भ्रान्तप्रतीतेन सृज्यन्ते। एकदा व्यक्ति: मायाविशेषवस्तूनाम् सर्वान् भेदान् परिहरति। तदा शङ्कर: मन्यते स्म यत् ते तदा आत्मा ब्रह्मा इति अवगन्तुं शक्नुवन्ति। तदा एवा ते मायामुपलायन्ते ब्रह्मणैकत्वे प्रलीयन्ते। अद्वैत इति नाम्ना प्रसिद्धा दार्शनिकव्यवस्था वेदनाता एवं आत्माब्रह्मायो: मध्ये किमपि द्वन्द्वं नकारयति स्म।

विशिष्टाद्वैत वेदान्त

विशिष्टाद्वैत वेदान्त: रामानुजेन अस्या: विद्यालयस्य अनुसारं ब्रह्मा आत्माभि: द्रव्यै; च "अद्वैत:" "योग्यम्"च भवति। तथापि आत्मा स्वस्य इच्छां धारयति, अन्ये तस्य निर्मणाय, संरक्षणाय च ब्रह्माश्रित: भवति। रामानुजस्य ब्रह्मसंकल्पना व्यक्तिगतरूपेण ईश्वरस्य पूजां अनुमन्यते स्म। तथा च मोक्षस्य कल्पना न तु आत्माब्रह्मायो: अवैयक्तिकैकत्वे विलीनीकरणं अपितु तेषां विशिष्टपरिचयस्य संयोगरूपेण रामानुजस्य कृते शङ्करस्य विहितसमत्व साक्षात्कारस्य अपेक्षया ब्रह्मणेन सह आत्मा संयोग: संसारात् मुक्ति: च ईश्वरस्य प्रति तीव्रव्यक्तिगतभक्ति द्वारा प्राप्यते। मुक्ति: ब्रह्मण: दिव्यशक्ते: अनुभवं गृह्णाति यद्यपि व्यक्तिगतात्मा शङ्करस्य निश्चयवत् ब्रह्मणि न विलीयते।

द्वैत वेदान्त:

द्वैत वेदान्त: ब्रह्मा आत्मा च किमपि तुल्यतां नकरयति। अपितु ब्रह्मा भौतिकब्रह्माण्डात् तदन्तर्गतात्मनाभ्यां च सर्वथा पृथक् श्रेष्ठं च भवति संस्थापक: मध्वाचार्य:, सर्वे मानावा: मूलत: दिव्या: इति अद्वैतशिक्षाया: अङ्गीकारं कृतवान् तस्य स्थाने दिव्यस्य व्याख्यां मानवताया: भौतिकजगत् च सर्वथा पृथक् इति कृतवान् रामानुज इव मध्वाचार्य: अपि दावान् अकरोत् यत् आत्मा वास्तविका:सत्ता: सन्ति । न केवलं परस्परं अपितु ईश्वरत: अपि स्वतन्त्रया विद्यते। यद्यपि प्रत्येकस्य आत्मा अस्तित्वस्य निरन्तरतायाश्च उत्तरदायी ईश्वर: अस्ति ब्रह्मा आत्मा च माध्वस्य अनुमानेन न समाना: यथा सूर्यस्य प्रतिबिम्बा: सूर्यसैव भवति। मध्वाचार्याऽपि मोक्षप्राप्तर्थं भक्तिं विधीयति यद्यपि भौतिकं जगत् तदन्तर्गतं सर्वात्मानां च भेद: मोक्षप्राप्ते: अनन्तरम् अपि तिष्ठति।

भगवद्गीताया:

द्वितीयाध्यायस्य 10 – 30 श्लोके कृष्ण: अर्जुनं आत्मन: अविनाशीत्वं अवगन्तुं आग्रहं करोति। आत्मा निवसन्तं परिमितसरीरं अतिक्रमयति इति बोधयति। आत्मा न हन्ति न हन्तुं शक्य: यथा नित्यं जन्ममरणेन वा अप्रभावित: आत्मा नूतानानां कृते पुरातनशरीरान् कथं परित्यजति इति दर्शयितुं वस्त्रपरिवर्तनस्य उपमा प्रयुक्ता अस्ति। कृष्ण: आत्मा नित्यं अस्तित्वं बोधयति यत् स: विविधा: जीवनपदवीं गत्व शरीरान् कथं परिवर्तनं कुर्वन् अपि स: अप्रभावित: एव तिष्टति इति व्याख्यायते। अगोचरं अचिन्त्यं च अविचलं च इति।

धर्मसूत्रा

धर्मसूत्राणि धर्मशास्त्राणि चा अत्मनसिद्धान्तस्य शिक्षां समाकालयन्ति। अपस्तम्बा धर्मसूत्रं प्राचीनतमं भारतीयं धर्मग्रन्थं यथा, अध्यायान आत्माज्ञानम्" इति शीर्षकं कृत्वा तत: पठति।
आत्मन: ज्ञानप्राप्ते: उच्चतरं वस्तु नास्ति। आत्मा ज्ञानप्राप्तिनिर्दिष्टानि श्लोकानि वेदात् उद्घृतानि

करिष्याम:।द्रव्यावृतस्य शयितस्य अमर: निर्मलस्य तस्य निवास: सर्वेजीव:। आत्मा ज्ञानं यतते पण्डित:। स एव सर्वेषु प्राणिषु शाश्वत: भाग:, यस्य सार: प्रज्ञा, य: अमर: अविकारी, शुद्ध:, स विश्वं, स एव परमं लक्ष्यम्।

मीमांसक:

हिन्दुधर्मस्य संस्कारत्मके मीमासविद्यालये, शाश्वतं,सर्वव्यापी, स्वभावत: सक्रिय तत्वं यत् अहं चेतना इति परिचितं भवति। हिन्दुधर्मस्य अन्येषां सर्वेषां विद्यालयानां विपरीतम् मीमांसकविद्वांस: अहङ्कारं आत्मन: च समानं मन्यन्ते स्म। मीमांसकविद्यालयस्य अन्त: प्रत्ययानां विचलनम् आसीत्। कुमारील: यथा आत्मन: अहं चैतन्यस्य विषय: इति मन्यते। प्रभाकर: आत्मन: अहं चैतन्यविषय: इति मन्यते। मीमांसक: मन्यन्ते स्म यत् महत्त्वपूर्णं सिद्धया पूर्णानि कर्माणि संस्काराणि च सन्ति। एयदेव पुण्यस्य निर्माणं करोति, आत्मा विषये ज्ञानं च अङ्कयति।

बौद्ध धर्म:

हिन्दुनां विपरीतम् बौद्धा: न मन्यन्ते यत् मनुष्याणाम् अन्यजीवरूपपेषु च आत्मा अथवा आत्मान: इति स्थायी, अविनाशी, निरपेक्ष: च सत्ता अस्ति । अत: बौद्धा: हिन्दुसिद्धान्तं आत्मा इति अङ्गिकुर्वन्ति। एतादृशा: विचारा: मनुष्यै: तेषां अनित्यतां नकारयितु निर्मिता: इति दावान् कुर्वन्ति। बुद्ध: उपदिशति स्म यत् शाश्वतस्य आत्मा विचार: एक: भ्रमक: विश्वास: अस्ति। य: अन्तत: हानिकारक: अस्ति। "मम" इति नकारत्मकसंकल्पना: उत्पादयति, तस्मात् इच्छा, आस्क्ति:, द्वेष: च मनोवैज्ञानिक: आधार: प्रदाति संक्षेपेण बुद्ध: आत्मा सर्वेषां दृष्टानां मूलं वर्णितवान्, तया सृजितानां आसक्तिनां लक्षणं च स्वस्य निर्वाणप्राप्ते: निराकरणं कृतवान् एतावता सम्यक् दार्शनिक अस्तित्व विस्तारेण आत्मा अस्वीकार: बौद्धधर्म अन्येषु विश्वधर्मेषुअद्वितीयं इति चिह्नयति।

बौद्धचिन्तका:अपरिवर्तनीयस्य आत्मा लक्षणं कृतवान्त: यत् क्षणात् प्रवाहमानै: मनोभौतिककारकै: निर्मितस्य भ्रमस्य अपेक्षया अधिकं नास्ति। एते मनोभौतिककारका: पाली थेरवादपरम्परायां पञ्च स्कन्धा: इति प्रसिद्धा: सन्ति। ये मानवव्यक्तित्वं यत् निर्दिष्टं तत् निर्मन्ति, परन्तु कथमपि स्थायी अहङ्कारं आत्मा वा सूचनं वा न कुर्वन्ति। एता: मौलिका: मनोशरीरिक: अवस्था: सन्ति। रुपं, भावना, संज्ञानं इच्छा, चेतना इति।

बौद्धधर्मस्य महयानशाखाया: अन्त: अत्यन्तं प्रभावशाअलिन: तथगतगर्भसूत्रेषु दृश्यमानानां कतिपयानां द्वारेण ज्ञायते। यत् पञ्चानां स्कन्धानां उपघटनारूपेण प्रतीयमानस्य अनित्यस्य मायाम्यस्य च आत्मन: सर्वथा विपरीतरूपेण शाश्वत: "सत्य: आत्मा" विद्यते अयं "सत्यात्मा" परमप्रबुद्धस्वभावे बुद्ध: एव अन्य: नास्ति। अस्य बुद्ध: - आत्मस्य सार:, सर्वेषु प्राणिषु असृष्ट:, अविकारी, वर्तमान: इति वर्णित: अस्ति। अस्य सिद्धान्तस्य विस्तरेण चर्चां कृत्वा महायानमहापरिनिर्वाणसूत्रं च इति। यत् अस्य आत्मा कदापि मौकिकेन नित्यं परिवर्तनशीलेन च लौकिकाहङ्कारेण सह भ्रम: न कर्तव्य:, य: सच्चिदानन्दं दृष्ट्या गोपयति।

बौद्धधर्म: न केवलं व्यक्तिगतात्मान: अपितु आत्मन: अपि अवधारणं नकारयति, व्यक्तिगतशाश्वतात्मा वा निरन्तर सार्वभौमिकात्मान: भागग्रहणस्य वा कोऽपि भाव: भ्रमात्मक: इति प्रतिपादयति।

सांख्य:

साख्ये हिन्दुधर्मस्य प्रचीनतम: विद्याल्य: पुरुष:, सक्षी-चेतना आत्मा इति। निरपेक्षं, स्वतन्त्रं, अगोचरं, अन्यसंस्थाभि: माध्यमेन अज्ञातं, मनसा वा इन्द्रियाणां वा कस्यापि अनुभवस्य उपरि, कस्यापि शब्दस्य वा व्याख्याया: वा परं भवति। शुद्धं **"अविशेषणात्मकं चैतन्यम्"** एव तिष्टति। पुरुषो न जायते न च जायते। न कश्चित् उपनाम: पुरुषं योग्यं कर्तुं शक्नोति, न च तत् द्रव्यं वा विषयीकरणं वा कर्तुं शक्नोति।

सांख्य: अहङ्कारं सुखदुख: हेतु: मन्यते। आत्मा ज्ञानं कैवल्य, शरीर मनसजटीलात् आत्मा विच्छेद: इति साधनम्। सांख्ये योगे च पुरुष: विरुध्यते मुलद्रव्यं, यथा द्वै अस्तित्वात्मक वास्तविकता। सर्वे सजीवा: निर्जीवा: च पदार्था: सर्वे मनोवौज्ञानिका: अनुभवा: च प्रकृतिनिर्गमा: एव। पुरुषस्य प्रकृतिभ्रम: एव आत्मानंबन्धने धारयति; पुरुषस्य प्रकृतिविच्छेद: तस्य मोक्ष: इति।

योग दर्शनं

हिन्दुधर्मस्य योगविद्यालयस्य आधारग्रन्थे पतञ्जलिस्य योगसूत्रे आत्मा उल्लेख: बहुषु श्लोकेषु, विशेषत: च तस्य अन्तिमे पुस्तके, यत्र समाधि:आत्मज्ञानस्य कैवल्यस्य च मार्ग: इति वर्णित: अस्ति योगसूत्रे आत्मा पूर्वकेचन उल्लेख: सन्ति। यत्र श्लोक: 2.5 अन्तर्भवति। य्त्र अज्ञान्स्य प्रमाणेषु "आत्मा यत् नास्ति तत् आत्मन: इति भ्रम:" अन्तर्भवति।

चतुर्थे पुस्तके योगसूत्रे आध्यात्मिकमुक्तिमुक्तं यत्र: योगिन: विशिष्टाआत्मज्ञानं साधयति, आत्मन:इति मन: न पुन: भ्रमति, प्रकारस्य दुखै: चिन्ताभि: वा प्रभावितं न भवति, अज्ञानं विलुप्तं भवति, "शुद्धं चैतन्यम्" इति च उक्तम् स्वस्य शुद्धस्वभावे निवसति" इति।

योगविद्यालय: आत्मनस्य अवधारणात्मकमूलाधारेषु सांख्यविद्यालयस्य सदृश: अस्ति। आत्मा एव कैवल्यवस्थायां उभयविद्यालये आविष्कृत:. साक्षात्कृत: च भवति। सांख्यवत् इदं न एकमेव सार्वत्रिकं आत्मनम्। एतत् अनेकेषु व्यतिगतात्मसु अन्यतममस्ति। यत्र प्रत्येकं **"शुद्धचेतना स्वस्य**

शुद्धस्वभावे निवसति", एक: अद्वितीय: विशिष्ट: आत्मा इति रूपेण। परन्तु योगविद्यालयस्य पद्धति: हिन्दुदर्शनस्य अन्येष बहुधा प्रभावशालिनी आसीत्। वेदन्तैकवार: उदाहरणार्थं, अद्वैतवेदान्ते यथा अवधारणा कृता, जीवनमुक्तिं अस्मिन् जीवने आत्मसाक्षात्कारं प्रातुं साधनरूपेण योगं स्वीकृतवान्। योग: सांख्य: च आत्मा **"असम्बद्ध: गुणहीन: स्वप्रकाश, सर्वव्यापी सत्ता"** इति परिभाषयत। य: चैतन्येन सह समान: अस्ति।

न्यायशास्त्र

नैयायिक: आत्मा मनुष्यचैतन्यस्य उपधातु: अगोचर: पदार्थ: इति परिभाषितवन्त:। आत्मा शरीरं, इन्द्रियविषयाणि, बुद्धि:, मन:, क्रियकलाप:, दोष:, प्रेत्यभव:, फलं, दुख:, आनन्दं च सम्यक् ज्ञानस्य विषया: सन्ति। नैयायिका: आत्मनस्य गुणा: सन्ति, तस्य गुणै: भिन्न: इति बोधयति।
सर्वव्यवहारहेतुत्वे सति गुणत्वं बुद्धे: लक्षणम्। बुद्ध्यादय: अष्ट आत्मन: गुणा:। एते बुद्धि:, सुख:, दुख: इच्छा, द्वेष:, प्रयत्न:, धर्म,: अधर्म,: संस्कार: इति अष्ट गुणा: सन्ति।
सुखादीनां सर्वेषां उत्तरेषां कारणीभूता बुद्धि:। ज्ञानमिति तस्य नामन्तरम्। ज्ञानेन विशेषित: आत्मा जडेभ्य: भिद्यते। व्यवहार: शब्दप्रयोग:। स च अर्थज्ञानपूर्वक: भवति। अथवा, व्यवहार: प्रवृत्तिनिवृती: इति। प्रवृत्तौ "इदं मे इष्टम् " इति ज्ञानं कारणम्। निवृत्तौ च "इदं मम अनिष्टम्"इति ज्ञानं कारणम्। तथा च प्रवृत्तिनिवृत्तिसामान्यं प्रति ज्ञानं कारणं भवति।
ज्ञानं द्विविध: स्मरणात्मकं अनुभवात्मकं च इति। स्मरणं मनसा उत्पद्यते। अनुभावजन्य: संस्कार: स्मरणस्य कारणम्। उदाहरणं आवर्षं पठिता: संस्काररूपेण छात्रेषु तिष्टन्ति। परीक्षायां प्रश्नपत्रिकानुसारेण केचन संस्कारा: उद्बुद्धा: भवन्ति। ये तद्बुद्धा: ते स्मरणं जनयन्ति। एवञ्च उद्बुद्ध: संस्कार: स्मरणकारणम्।
स्मृतिभिन्नं ज्ञानं अनुभव: । स च परोक्षापरोक्षभेदेन द्वि विध: । चक्षुरादिषडिन्द्रियै: जन्य: अनुभव: अपरोक्ष: इति। तेषु चक्षुरादीनि पञ्च इन्द्रियाणि बाह्यानि। मनस्त्वेकं आन्तरम्। बाह्येन्द्रियै: उत्पद्यमान: अनुभव: बाह्यप्रत्यक्षम्। मनसा उत्पद्यमान: अनुभव: आन्त्रप्रत्यक्षम्। सुख: दुख: ज्ञान: सह मन: आत्मानं गोचरयति। 'अहं सुखी, अहं दुखी इति। तद् इदं आन्तरप्रत्यक्षम्।
इन्द्रियातोरिक्तेन अनुमानेन उपमानेन शब्देन वा जयमान: अनुभव: परोक्षानुभव: । तद्, यथा अनुमानेन अनुमिति: उपमानेन उपमिति: शब्देन शाब्दबोध: इति। एवञ्च जन्य ज्ञानं आहत्य प्रत्यक्षं अनुमिति: उपमिति: शाब्दबोध: इतिचतुर्विधम्। तेषां जनकमिति चतुर्विधम्, जनकं करणमिति उच्यते।
अनुभव: द्विविधा विभज्यते। यथार्थ: अयथार्थश्च इति। यथावस्थितमेव अर्थं विषयीकुर्वन् अनुभव: यथार्थ: । यथा रज्जुं दृष्ट्वा 'इयं रज्जु:' इति ज्ञानम् यथार्थ: । अन्यं अन्यात्मना विषयीकुर्वन् अनुभव: अयथार्थ: । यथा रज्जुं दृष्ट्वा 'अयं सर्प: इति ज्ञानम्।
न्याय सिद्धान्ते ज्ञानाधिकरणम् आत्मा। ज्ञान सुख दुखादय: गुणा: यत्र भवन्ति स एव आत्मा। यथा गन्धाश्रय: पृथवी, तथा ज्ञानाद्याश्रय: आत्मा। स च आत्मा द्विविध: । जीवात्मा परमात्मा च। तयो: जीवात्मा शरीरेन्द्रियादिमान्, परमात्मनस्तु शरीरम् इन्द्रियं च नास्ति। पुण्य पापादिकं शरीरारम्भकम्। जीवस्य पुण्यं पापं वा अस्ति। अत: तत् फलत्वेन मनुष्यशरीरं, कीटशरीरं, वृक्षादि शरीरं वा भवति। ईश्वरस्य पुण्यं पापं वा नास्ति। तत्सत्वे तस्यापि सुखं दुखं वा स्यात्। अत एव ईश्वर: अशरीरं। जीवस्तु सशरीर:। परन्तु तथा ईश्वर: सर्वत्र व्याप्त: तथा प्रत्येकोऽपि जीवात्मा सर्वत्र व्याप्त:। स: देहस्य अन्तरपि अस्ति,बहिरपि अस्ति।अथापि तस्य ज्ञानं सुखं दुखं वा शरीरस्य अन्तरेव जायते। न बहि:। स च जीव: प्रति शरीरं भिन्न:।
विश्वनाथ: कारिकवल्यां एवमाह – **आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तुकम्।** इति। अत्र प्रतमचरण: आत्मस्वरूपमाह, द्वितीयचरण: आत्मनि प्रमाणं दर्शयति। चक्षुरादीन्द्रियेषु शरीरे च पर्स्परया ज्ञानसम्पादक: आत्मा। देहे आत्मन: अभावे इन्द्रियै: ज्ञानं नोत्पद्यते। यस्मिन् सति ज्ञानम् उत्पद्यते स: आत्मा इत्यर्थ:।
शरीरमेव ज्ञानस्य अधिकरणमस्तु। इन्द्रियेभ्य: ज्ञानोत्पादे तदेव कर्तु च भवतु। तत्राह विश्वनाथ: - **शरीरस्य च चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारत:।** यदि शरीरस्य चैतन्यस्य ज्ञानस्वाश्रय:स्यात् तर्हि मृतशरीरेऽपि ज्ञानं स्यात्।तत्रापि इन्द्रियाणां सत्वात्। देहातिरिक्तात्माङ्गीकारे तु तत्रात्मन: अभावात् न ज्ञानोत्पत्ति: इति वक्तुं शक्यते। तस्मात् शरीरातिरिक्त: आत्माङ्गीकार्य:।
'विज्ञानमानन्दं ब्रह्' इति श्रुति: यद्यापि ज्ञानरूप: आत्मा इत्युद्घोषयति। तथापि तत्र विज्ञानशब्दस्य विज्ञानवान् इत्येवार्थ:। विज्ञानम् अस्यास्तीत्यर्थे 'अच्' प्रत्यये सति 'विज्ञानम्' इति शब्द: निष्पद्यते। तत् सहपठितस्य आनन्द शब्दस्य एवमेवार्थ: करणीय:। अन्यथा नित्यपुंलिङ्गस्य तस्य अपुंसकत्वम् अयुक्तं स्यात्। मतुबर्थे 'अच्' प्रत्यये सति विशेष्यनिघ्नो भवतीति ब्रह्मशब्दानुसारेण आनन्दशब्दस्य नपुंसकत्वम् उपपन्नं भवति अत एव 'य: सर्वज्ञ: स सर्ववित्' इति श्रुति: **'ब्रह्म ज्ञानवत्'** इत्याह, न तु ज्ञानं ब्रह्मेति।

तस्मात् नात्मन: ज्ञानात्मकत्वं युक्तम्। किन्तु ज्ञानाश्रयत्वम् एव युक्तम्।

जीवात्मन: परस्परं सुखदुखादि भेदेन भिन्ना:। मुक्तौ आपि जीवानां ब्रह्माभेद: नैव सम्पद्यते। भेदस्य नित्यत्वात्। येयं श्रुति:**'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव'** भवति। इत्याह तस्या: नाभेदे तात्पर्यम्। किन्तु निर्दुखत्वादिना ब्रह्मसाम्ये एव। अत एव **'निरञ्जन: परमं साम्यमुपैति'** इति मुक्तौ साम्यमेव श्रुयते। नाभेद:। अत: सम्पदाधिक्ये **'पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त:'** इतिवत् **'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति'** इति अभेदश्रुति: गौणी योज्या। तस्मात् जीवेश्वरयो: भेद एव, न तु कदापि अभेद: इति उच्यते।

हिन्दुधर्मस्य वैशेषिकविद्यालय: परमाणुप्रकृतिवादस्य स्वस्य ईश्वरवादी सिद्धन्तानां उपयोगेन आत्मन: गुणरहितचतुर्णां शाश्वतानामभौतिक पदार्थानां मध्ये अन्यतम: इति प्रतिपादयति, अन्ये त्रय: काल: दिक्, मान: च सन्ति। काल:, दिक्, च नित्य: विभु: इति । मन: नित्य: तथापि विभु: न भवति। मनस्तु शरीरान्त: सर्वत्र चलति।

आत्मनस्य ज्ञानं, वैशेषिकहिन्दुभ्य: अन्यत् इति। ज्ञानं यस्य "आनन्द:" अथवा "चेतना" मोक्षस्थिति: नास्ति यस्य वर्णनं वेदान्तयोगविद्यालये च करोति।

आत्मा इति वैशेषिक सूत्रानुसारं नवद्रव्येषु अन्यतमम्। एते द्रव्या:पदार्थवर्ग: इति मन्यते। एते पदार्था: यत् किमपि अस्ति तत् सर्वं यत् ज्ञातव्यं नामकरणं च भवति। उपविभागै: सह जगत: स्वरूपं जीवानां च अस्तित्वं च व्याख्यातुं प्रयतन्ते।

न्याय वैशेषिक च दर्शनविद्यालय अनुसारं नवद्रव्येषु एकं निर्दिशति। नित्यात्मन: सुख: दुख: भावना: च सन्ति। सर्वे चैतन्यगुणा: क्षणिका:। तथा च स्वयं पदार्थै: सह अभिज्ञानं न कर्तव्या:। आत्मानाख्यस्य द्रव्यस्य गुणा: दृश्यन्ते।

गौतम: प्रमेयसूचौ आत्मा अन्तर्भवति, अपितु प्रथम: प्रमेय: एव।आत्मा विरहा, सुख:, दुख:, बुद्धि: जनकम् इति ।कणाद: अपि गौतमेन सह सहमत: आत्मा न प्रतीयते किन्तु अनुमियते इति। कणाद:आत्मासत्त्वस्य प्रमाणार्थं अष्टानुमानचिह्नानि लिङ्गानि वा सूचिबद्धं करोति। प्रशस्तपादेन्यासूत्रे परिगणितानां लिङ्गानाम् आत्मन: गुणा: वर्णित:। बुद्धि: (ज्ञान:), सुख, दुख:, इच्छ:, द्वेष: (विरक्ति), प्रयत्न (इच्छा), धर्म: (पुण्य:), अधर्म: (दोष:), संस्कार: (प्रवृत्ति:), सांख्य: परिमाण:, पृथक्त्व (विशिष्टता), संयोग: (सन्धि), विभाग: (विच्छेद:) च। एतेभ्य: स्पष्टं भवति यत् प्रशस्तपादे विशेषगुणा: सामान्यगुणा: च अत्र समाविष्टा: भवति।

अन्नंभट्ट: स्वस्य दीपिकायां आत्मन: परिमाणस्य विषयेचर्चां करोति। भारतीय दर्शनिक क्षेत्रेषु त्रय: मता: प्रचालिता: सन्ति। केचन दार्शनिका: आत्मन: परिमाणेन परमाणु: इति मतं समर्थयन्ति। जैन: कथयति य आत्मा मध्यमप्रमाणस्य यत् शरीरस्य परिमाणम्। अन्नंभट्ट: आत्मन: परमाणुपरिमाणस्य प्रथमंदर्शनं निराकुर्वन्ति। यत् आत्मा तदा प्रत्येकं समग्रशरीरेण सुखं दुखं वा न अनुभूयते इति स्थले। न च मध्यमप्रमाणस्य आत्मा स्वीकार: सम्भवति यत: तस्मिन् सति कृतनाश: अकृताभ्यगम: भविष्यति। एवं अन्ते आत्मा सर्वव्यापी इति मन्तव्य:।

मध्ययुगस्य आरभ्य पाश्चात्यदर्शने आत्माया: अस्तित्वं स्वरूपं च शरीरेण सह तस्य सम्बन्ध: च विवादित: आसीत् इत्यस्मै रेने देस्कर्ट्स, मनुष्य: शरीरस्य आत्मायश्च संयोग: आसीत्, प्रत्येकं परस्परं कार्यं कुर्वन् विशिष्ट: पदार्थ: आसीत; आत्मा मनस: युल्यम् आसीत्। बेन्डिक्ट् दे स्पिनोज़ इत् पाश्चात्य उक्तम् 'शरीरं आत्माच एकस्य वास्तविकताया: पक्षद्वयं निर्मितवन्तौ। इमैनुएल् कान्ट् उक्तम् नष्कर्षंगतवान् यत् आत्मा तर्कद्वारा प्रदर्श्य: नासीत्, यद्यपि मन: अनिवार्यतयाआत्मा अस्ति इति निष्कर्षं प्राप्तुं अर्हति यतोहि नीतिशास्त्रस्य धर्मस्य च विकासाय एतादृश: निष्कर्ष: आवश्यक: आसीत्। जेम्स् महोदय: उक्तम् आत्मा तथैव सर्वथा नासीत् अपितु केवलं मानसिकघटनानां संग्रह:एव आसीत।

तथा आत्मान: शरीरेण सह सम्बन्धस्य भिन्ना: अवधारणा: अभवत्, तथैवाअत्मा कदा अस्तित्वं प्राप्नोति, कदा यदि च म्रियते इति विषये अनेका: विचारा: अभवत् प्राचीनग्रीक् प्रान्त्यया: विविधा: आसन् कालान्तरेण विकसिता: आसन्। पय्थगोरस: उक्तवान् आत्मा दिव्यमूल: अस्ति, मृत्यो: पूर्वं पश्चात् च अस्ति इति मन्यते ।प्लेटो, सुकरत् च आत्माया: अमरत्वंस्वीकृतवन्तौ, अरस्तु तु आत्माया: भागमात्रं बुद्धि: इति तत् गुणं मन्यते।प्रारम्भिका: ख्रीष्टीयदर्शनिक: आत्माया: अमरत्वस्य ग्रीक् अवधरणम् स्वीकृतवन्त:, आत्मानं ईश्वरेण निर्मित:, गर्भधारसमये शरीरे प्रविष्ट: इति च चिन्तयन्ति।

उपसंहर

अहं न्याय किरणवली, तर्क संग्रह: भारतीय दर्शनम्, वेदान्तग्रन्थ: इति लेखनं पटित्वा तत्र विद्यमानांशान् ग्रहित्व अस्मिन् लेखने अलिखम्।

उल्लेख

1. एस् दासगुप्त, योग दर्शन : पृ, 142-148
2. हिन्दुधर्मस्य दर्शन्क परिचय: पृ. 157
3. के के चक्रवर्ति न्याय द्वतवादी परम्परा, पृ. 8-10
4. बिमल कृष्ण मटिलाल , न्याय वैशेषिक दर्शन् पृ. 42-44
5. पतंजलि योगसूत्र:
6. द्लाल्. आर्, भारतस्य धर्मा:
7. ब्रिटानिका, आत्मन हिन्दु दर्शन.
8. हिन्दु धर्म ईश्वरस्य विचार: पृ. 52 – 56
9. बी गुप्ता, भारतीय दर्शन कपरिचय: यथार्थ: ज्ञान एव स्वतंत्रता दृष्टिकोण, पृ. 171 -189

10. राधकृष्ण, एस् भारतीय दर्शन् पृ. 39
11. भारतीय दर्शनं ब्